

Методика мови

ПРОЕКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Неллі БОНДАРЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 372.8:811.161.2

Статтю присвячено актуальній проблемі інтегративного навчання, розроблення, застосування і впровадження методів, оптимальних для досягнення відчутного освітнього результату. Автор дає визначення і розкриває суть понять проект, проектна діяльність; всебічно розглядає метод проектної діяльності, з'ясовує його переваги й ризики, розробляє схему реалізації методу на уроках української мови.

Ключові слова: інтерактивне навчання, проект, проектна діяльність, метод проектної діяльності, суб'єкти діяльності; пізнавальний інтерес.

Постановка проблеми. Кризові явища в освіті спричинені багатьма чинниками. Основні з-поміж них – лавиноподібний потік інформації, важкооброблюваної для потреб сучасної освіти; нечіткість цілей самої освіти; косметичний характер перманентних реформ; недостатнє розуміння суспільством ролі й місця освіти в соціальному прогресі, хронічне недофінансування галузі, слабка мотивація учнів, учителів і науковців.

Нинішня рішуча реформа освіти надихає освітянську спільноту на створення сучасної філософії галузі, розроблення нових перспективних технологій навчання. Однією з найзапитаніших є інтерактивна, що ґрунтується на взаєморозвивальній міжособистісній комунікації, активній співпраці, успішній взаємодії суб'єктів освітнього процесу задля досягнення результату. Застосування інтерактивних технологій, за визначенням науковців, дає можливість встановити оптимальний баланс між знаннями, вміннями й навичками [6]. У контексті опанування української мови доцільно вести мову не про цілісну інтерактивну технологію, а про групу методів інтерактивного навчання. З-поміж них слід виокремити метод проектної діяльності.

Теорія і практика навчання різних предметів і української мови зокрема свідчить, що застосування проектних технологій сприяє вирішенню важливих завдань:

— наближує освітній процес до умов і потреб ре-

ального життя; робить його особистісно значущим, мотивованим, цілеспрямованим, результативним;

— перетворює учня з об'єкта навчання на суб'єкт навчальної діяльності;

— включає резерви пам'яті, стимулює інтелектуально-пізнавальну і практичну діяльність учнів;

— залучає їх до самостійної творчої діяльності; розкриває творчий потенціал, розвиває креативність, самостійність особистості;

— виявляє й задіює потенційні резерви особистості, дослідницькі здібності;

— підвищує рівень оцінки й самооцінки;

— реалізує потребу в самоствердженні;

— активізує позитивні емоції; знімає психологічні бар'єри (сором'язливість, страх, невпевненість, скутість та ін.);

— покращує якість навчання загалом.

Мета статті — обґрунтувати безальтернативність опанування мови в активній інтелектуально-мовленнєвій діяльності, зокрема проектній; схарактеризувати метод проектної діяльності, висвітлити його переваги і потенційні можливості у всебічному розвитку особистості, задіяння її творчих резервів; довести ефективність застосування у системі навчання мови на основі сучасних підходів.

Аналіз досліджень. Основоположниками проектної технології були Дж. Дьюї і В. Кілпатрик, чії ідеї розвинув С. Шацький. Вони розглядали проектну технологію як навчання на активній основі через доцільну діяльність учня, його особисту зацікавленість у здобутті знань, розуміння того, коли, де і як вони можуть знадобитися в житті.

Теоретичні й практичні аспекти проектних технологій були предметом наукових зацікавлень таких дослідників як Е. Арванітопуло, Л. Варзацька, Н. Гальскова, О. Горошкіна, А. Конишева, Л. Крагасюк, Т. Кручиніна, Н. Морзе, М. Пенгілюк, О. Пехота, Є. Полат, О. Пометун, Г. Селевко, С. Трубачева та ін. На сьогодні обґрунтовано актуальність і доцільність навчання школярів у процесі проектної діяльності; окреслено поняттєвий апарат; з'ясовано умови ефективності застосування, визначено етапи і зміст проектної роботи; розробляється й удосконалюється технологія

навчальних проєктів [1; 3; 4; 6; 7; 8]. Шкільна практика підтверджує дієвість та ефективність методу проєктної діяльності для мотивації й стимулювання дітей до навчання, розвитку пізнавальної активності, креативності, самостійності, побудови власної розв'язкової траєкторії, здобуття позитивного мовленнєвого і життєвого досвіду, його максимального наближення до реальних потреб учнів.

З-поміж причин недостатнього освоєння потенціалу проєктної методики в освітньому процесі варто виокремити такі:

— недостатня теоретична розробленість проблеми; категорійна й термінологічна строкатість;

— необізнаність словесників: нерозуміння сутності проєктної методики, невміле застосування, фрагментарність, вибірковість використання; неусвідомлення неминучої трансформації ролі вчителя й учнів у процесі проєктної діяльності;

— нереалізованість у підручниках.

Серед недоліків самої проєктної діяльності називають її часо- і трудомісткість, фрагментарність, несистемність і непослідовність, а отже, непридатність для вироблення відповідних умінь.

У лексикографічних джерелах термін *проєкт* тлумачиться як: 1) технічна документація для зведення чи реконструкції споруд, виготовлення машин, приладів; 2) попередній текст обговорюваного документа; 3) план дій, задум, намір.

Науковці розглядають проєкт різноаспектно: 1) як організаційну форму роботи (С. Трубочева); 2) як діяльність із проєктування (І. Зимня, Т. Сахарова, Л. Варзацька, І. Єрмаков); 3) як метод (Г. Ващенко, О. Пометун, Є. Полат); 4) як технологію (О. Кучерук, Т. Донченко); 5) як матеріалізований виокремлений продукт проєктивної діяльності (Н. Чанилова).

Ми розглядаємо проєкт з української мови як спосіб організації цільового значущого для учнів детермінованого в часі урочного або позаурочного акту навчальної діяльності, орієнтованого на результат – створення виокремленого продукту [6]. Розробляючи проєкт, учні моделюють власну стратегію та реалізують її. Запит на проєкт зумовлений потребою самостійно розв'язувати складні завдання, на противагу традиційній ролі спостерігача у навчально-виховному процесі.

Розрізняють такі основні *типи проєктів*: дослідницькі, творчі, ігрові, інформаційні, практико-орієнтовані (усі проєкти мають бути практико-орієнтованими, тому виділення їх в окрему групу дискусійне).

За кількістю учасників розрізняють проєкти індивідуальні, парні, групові, колективні й масові (Є. Полат), а за тривалістю — короткочасні (один-два уроки), середньої тривалості (від тижня до місяця), довготривалі (кілька місяців). У шкільній практиці найпоширеніші проєкти змішаного типу.

Для *дослідницьких проєктів* характерні: актуальність предмета дослідження; соціальна значущість; визначеність мети; чітка структура; продуманість методів. Підпорядкованість логіці дослідження визначає відповідну структуру однойменних проєктів. Її складають: визначення теми; обґрунтування актуальності; визначення предмета й об'єкта, завдань і методів, висунення гіпотез, визначення шляхів розв'язання проблеми, її розв'язання.

Творчі проєкти не скуті чітко регламентованою структурою спільної діяльності учасників. Співпраця

розвивається згідно з їх інтересами, логікою колективної взаємодії та зорієнтована на кінцевий результат. Він може бути представлений спільно створеними макетом альбому, журналу, газети, колективним колажем, фотопроєктом, програмою свята, сценарієм коміксу, фільму, ілюстративним матеріалом.

Ігрові проєкти засновані на розподілі ролей між учасниками й обігруванні різних ситуацій. Ролі обумовлені характером і змістом проєкту (це можуть бути реальні особистості або літературні персонажі). Ігрові проєкти передбачають імітацію соціальних і ділових стосунків, що складаються в уявних ситуаціях. Переважним видом діяльності є гра, яка розгортається за високої творчої активності учнів. Ігровий проєкт представляють у вигляді вистави, реклами книжок, імітації зйомки, продовження оповіді тощо.

Інформаційні проєкти мають інтерв'юваний характер. Вони зорієнтовані на збирання й переробку інформації, цікавих фактів про людей, об'єкти, явища, ознайомлення учасників проєкту з цими відомостями. Учням пропонуються проблемні завдання відповідно до їх пізнавальних інтересів і творчих здібностей. Для інформаційних проєктів характерні: актуальність, мета, продумана структура, дієві методи здобуття інформації (інтерв'ю, анкетування) та її обробки (аналіз, зіставлення, узагальнення, аргументація, висновки); джерельна база: ЗМІ; науково-популярна, художня література, Інтернет. Результат інформаційного проєкту оформляється у вигляді статті, реферату, доповіді, відеофільму, презентації, публікації (зокрема в електронній мережі); обговорення.

Практико-орієнтований проєкт спрямований на реалізацію соціальних інтересів його учасників. Результат чітко визначений від самого початку. Це документ, програма, рекомендації, проєкт закону, словник тощо. Учасники складають сценарій своєї діяльності, де чітко визначено функції кожного. Важливо добре скоординувати роботу для поетапного обговорення, презентації результатів і засобів їх впровадження.

У навчанні мови доцільно використовувати проєкти усіх п'яти типів. Розроблені в підручниках відповідні вправи під різною назвою (проєкт, проєктна діяльність, проєктне завдання), спрямовані на закріплення теорії у мовленнєвій практиці учнів, засвідчили свою ефективність.

Так, при вивченні складнопідрядних речень з підрядними з'ясувальними частинами доцільно запропонувати дев'ятикласникам завдання.

1. Ви — група архітекторів, які працюють над проєктом забудови нового мікрорайону міста. Обговоріть переваги й недоліки проживання в будинках різної поверховості (зокрема й хмарочосах), винесіть узгоджене рішення. Підготуйте презентацію проєкту забудови.

Проєкт розглядається у контексті однойменної діяльності — *проєктування*. Воно трактується як: 1) особливий вид інтелектуальної діяльності, спосіб планування, що пов'язує ідею з її реалізацією; 2) завдання, націлене на досягнення наочно представленого результату, здобутого у процесі самостійної групової творчої діяльності; 3) групова діяльність, у якій значущі бажання і здатність комунікувати [4].

Мета проєктної діяльності учнів на уроках української мови — «стимулювати учнів до самостійної творчої діяльності в умовах співробітництва і спів-

творчості у процесі виконання завдань-проектів з української мови» [8].

Проектна діяльність передбачає розв'язання однієї або кількох проблем в атмосфері перманентної «ситуації успіху». До такої діяльності учнів мотивують: новизна; яскрава презентація нової ідеї; вільний вибір об'єкта дослідження; розуміння перспективи; врахування потреб та інтересів мовця тощо.

Змістом проектної діяльності є обмін думками, знаннями, ідеями, враженнями, способами діяльності. Учні вчатьса орієнтуватися в актуальних проблемах сучасного життя (матеріального, соціального, історичного, культурного характеру). Вони ставлять запитання й відповідають на них, пояснюють явища дійсності, застосовуючи наявні й новоздобуті знання й досвід; з'ясовують причинно-наслідкові зв'язки; вносять доповнення в інформацію, надану вчителем; самостійно шукають шляхи розв'язання проблем і вирішують їх; набувають комунікативних навичок, самостійності, ініціативності, здатності співпрацювати в групах, виконуючи різні соціальні ролі. Інтерактивна діяльність означає, що кожен робить свій особливий внесок у спільну справу проектування. Істотним під час проектної діяльності є використання мовлення за його прямим призначенням – для вирішення життєвих проблем, пошуку нових відомостей, здійснення продуктивних контактів з однокласниками у процесі парної та групової роботи.

Науковці по-різному визначають *етапи роботи* над проектом. Нам видається доцільною така комбінація етапів: 1. Мотиваційно-пошуковий. 2. Планувальний. 3. Виконавський. 4. Презентаційний. 5. Рефлексійно-оцінювальний. Оригінально й лаконічно етапи проектної діяльності сформульовано у вигляді «п'яти П»: 1. Проблема. 2. Планування. 3. Пошук. 4. Продукт. 5. Презентація.

Проектну діяльність доцільно організовувати на таких етапах уроку як застосування знань, умінь і навичок; повторення й узагальнення.

До організації проектної діяльності ставлять певні *вимоги*. Це:

- 1) наявність значущої для учнів проблеми, розв'язання якої посилене для них і потребує різногалузевих знань;
- 2) дослідницький характер пошуку шляхів розв'язання проблеми;
- 3) самостійно-кооперативна (індивідуальна, парна, групова) діяльність учнів;
- 4) моделювання умов для виявлення й розв'язання учнями проблеми;
- 5) практична, пізнавальна, теоретична значущість прогнозованих результатів, їх обов'язкова презентація;
- 6) позитивна емоційна налаштованість процесу, створення ситуації успіху [4; 5].

Суть *проектної технології* науковці вбачають у стимулюванні учнів до розв'язання певних проблем, що потребують оперування визначеною сумою знань, [обсягом набутих умінь і досвіду — Н. Б.] через проектну діяльність, а також в оприявленні практичного їх застосування [6]. Технологія проектування передбачає, з одного боку, розв'язання проблеми із застосуванням сукупності різних методів і засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь і досвіду з різних галузей пізнання й творчості.

Проектну методику навчання визначають як ме-

тодичну систему, що ґрунтується на здобутті й засвоєнні учнями знань, набутті умінь і навичок у процесі роботи над проектами, які становлять структуру дослідницької діяльності учнів. Особливість цієї методики полягає в тому, що учні опановують мову під час виконання завдань проблемного характеру, які пропонуються їм відповідно до їх інтересів, запитів, здібностей, рівня володіння мовою [1; 2]. Завдання проектної методики – сформувати суб'єктний досвід, який дає учневі можливість здобути нові знання й застосувати їх у своїй практичній діяльності [4].

Метод проектної діяльності, або метод проектів, вважають універсальним з огляду на те, що він синтезує аспекти проблемного, пошукового та дослідницького методів навчання і спонукає учнів вибирати оптимальні і водночас конкурентоздатні варіанти розв'язання поставленої проблеми. Прикметними ознаками методу є самодостатність, новизна, оригінальність, креативність, інтерактивність, зв'язок із попереднім досвідом учнів, комунікативність, результативність. На відміну від традиційних, метод проектів не передбачає однакових настанов для роботи всіх учнів.

З огляду на невластиву термінології синонімію необхідно визначитися з точною назвою методу. З-поміж варіантів (метод проектної діяльності, метод проектування, проектне навчання, проектний метод, метод проектів) щодо навчання мови найбільш відповідною вважаємо першу назву — *метод проектної діяльності*. Ключовим у ній є процесуальне слово *діяльність*. Саме вона, а не статичний кінцевий продукт, є важливою характеристикою методу. Назва *метод проектів*, на наш погляд, менш прийнятна попри свій привабливий термінологічний лаконізм. Вона акцентує увагу на певному продукті пошукової дослідницької діяльності. Щодо навчання мови такий результат здебільшого матеріально не виражений (як правило, це оприлюднення узгодженої позиції з певного питання).

Метод має ряд переваг. Він:

- забезпечує створення природного розвивального середовища для формування компетентної особистості;
- вчить проективної культури;
- сприяє розвитку логічного, стратегічного, системного мислення;
- стимулює в учнів інтерес до різноманітних значущих проблем;
- мотивує збагачувати наявні знання й досвід і здобувати нові;
- вчить застосовувати їх для розв'язання проблеми [1; 4; 6].

Для проектної діяльності доцільно вибирати тему, в розробці якої закладено суперечність. Робота над темою дасть змогу охопити різні сторони явища, процесу чи закономірності, розв'язувати проблему або ситуацію різними способами. Проблема береться з реального життя, значуща для учнів і в якій вони загалом обізнані. Її розв'язання потребуватиме застосування здобутих раніше і в процесі роботи знань, умінь, досвіду. Важливо заохочувати учнів до самостійного вибору проблеми для власних проектів.

Довела свою ефективність проектна діяльність на основі оптимального за змістом і обсягом тексту, який задає проблему, надає концентровану інформацію, мотивує й активує пізнавальну, розумову і мовленнєву

діяльність учнів, спонукає до спільного пошуку, скеровує на значущий для них результат.

Проілюструємо на прикладі вивчення теми «Однорядні речення з головним членом — підметом. Називні речення» у 8-му класі [9].

2. I. Ознайомтеся з текстом.

21 жовтня 2015 року виповнилося 30 років з дня виходу на екрани культової американської кінотрилогії «Машина часу». Її автори прогнозували: на сьогодні ми користуватимемося літаючими дошками, «розумними» одягом і взуттям (самі будуть застібатися й зашнуровуватися), харчовим гідратором — приладом, який із маленького шматочка їжі робить великі порції, та іншими благами цивілізації.

II. З'ясуйте в групі, які з цих передбачень справдилися, а які — ні та зробить припущення, чому.

III. Використовуючи називні речення, опишіть ваше майбутнє за 30 років. Оприлюдніть свої прогнози.

Результатом проектної діяльності учнів на уроках української мови має стати продукт, що відзначається новизною. Він потребує відповідного наочного оформлення. Це може бути план, програма, хроніка, альбом, журнал, газета, альманах, сценарій (фільму, коміксу); збірка, рекламний текст, рекомендації, стаття, реферат, доповідь, публікація (зокрема в електронній мережі), словник тощо.

Оцінюючи проектну діяльність учнів, учитель бере до уваги їх пізнавальну активність, обізнаність у проблемі, розуміння цілей, завдань, бачення перспективи, здатність самоорганізуватися, планувати роботу, шукати і знаходити способи розв'язання проблеми, виконання завдань тощо.

Матеріалізовані результати індивідуальної проектної діяльності (проект) доцільно зберігати в портфоліо. Воно засвідчує динаміку успішності учня, а кожен вид роботи, зокрема й проект, оцінюється як його індивідуальне досягнення.

Проектна діяльність передбачає колективну роботу на основі *об'єднання в творчі групи* відповідно до визначених цінностей, пізнавальних здібностей та інтересів учнів. Створюючи групи, слід виходити із закономірностей групового розвитку людей, спілкування, взаємодії і взаємовпливу в малих групах.

Соціальні психологи наполягають на врахуванні таких чинників як нечисленність складу (до 5-ти осіб), сприятливий емоційний мікроклімат, психологічна сумісність (бажання всіх учасників групи працювати в її складі); рівнорівневість навчальних можливостей, спільність інтересів, нахилів; дієздатність групи, інтеграція дій кожного учасника в єдину діяльність групового суб'єкта навчання. Для організації узгодженої результативної успішної роботи колективу учні добровільно об'єднуються в групи, визначають роль і обов'язки кожного члена. Важливо, щоб кожен член групи зробив особистий внесок у роботу над проектом. Проектна група ставить спільну мету, колективно планує і здійснює навчальні кроки, підбиває підсумки роботи, аналізує результати колективної діяльності. Залежно від змісту завдань групи можуть бути статичними, які працюють за заздалегідь визначеним планом у процесі самопідготовки до уроку, й динамічними, утворюваними під час уроку з метою виконання проекту. У проектній діяльності задіяні різні способи взаємодії учасників — як безпосередні, так і зовнішні,

зокрема електронна пошта, віртуальне спілкування в Інтернеті.

Важливим чинником, який визначає успіх проектної діяльності учнів, є створення належних просторових умов і технічного забезпечення (наявність комп'ютерів із виходом і Інтернет, бібліотеки, місця для роботи груп; можливість переставляти меблі тощо).

Під час колективної пізнавальної діяльності учні перебувають у відносинах рівноправності й відповідальної позитивної взаємозалежності. Вони усвідомлюють, що для розв'язання проблеми необхідне об'єднання інтелектуальних зусиль, а від внеску або бездії кожного залежать успіх або невдача всіх. Це стимулює і спонукає учасників активно генерувати ідеї, шукати нову інформацію, знаходити найважливішу, здобувати нові знання, застосовувати їх у нестандартних ситуаціях, залучаючи власний досвід.

Проектна діяльність вибудовує особливі стосунки і взаємодію учнів між собою і вчителем. Його роль змінюється на різних етапах проектної діяльності. Він може виступати як організатор, джерело інформації, координатор, помічник, партнер, порадник, наставник, консультант, спостерігач, контролер. Учитель мотивує, заохочує учнів, стимулює їх пізнавальну активність, сприяє в забезпеченні джерельною базою, мобілізує, вказує напрям пошуку, допомагає розставити акценти, координує, ініціює самостійну пошукову роботу учнів, орієнтує їх на виявлення, визначення проблеми, знаходження шляхів її розв'язання, забезпечує перспективу; дбає про висхідну динаміку роботи групи, сприяє результативності цієї роботи.

Ефективна взаємодія

— створює сприятливі умови для формування ціннісних орієнтирів, поведінкових моделей; самопізнання й саморегуляції; адекватного сприймання й оцінки учасників;

— підвищує рівень і концентрацію пізнавальної активності учнів;

— розвиває стратегічне мислення;

— акумулює спільний фонд інформації про виучуваний предмет;

— забезпечує якісні зміни особистості й рівня міжособистісного спілкування;

— створює умови для прояву потенційних можливостей кожного.

Завдяки позитивній атмосфері в учнів формуються такі особистісні якості як доброзичливість, толерантність, взаємоповага, здатність домовлятися, знаходити компроміс, співпрацювати, конструктивність.

Висновки. Акцентована увага до теорії і практики проектної діяльності учнів на уроках української мови відповідає тенденціям розвитку сучасної освіти, її розбудові на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного та діяльнісного підходів.

Застосування проектної методики забезпечує:

— високий рівень пізнавальної, розумової, мовленнєвої активності учнів;

— розвиток логічного варіативного мислення;

— набуття проективної культури, комунікабельності, ініціативності, здатності співпрацювати індивідуально і в колективі на спільний результат;

— можливість здійснити власний вибір ідей, способів діяльності, норм, моделей поведінки, випробувати себе в різних ролях;

— становлення успішної особистості.

Розглянуті в статті проблеми перспективні для подальших досліджень, які стануть підґрунтям для розбудови нової української школи.

Стаття посвячена актуальній проблемі інтерактивного навчання, розробці, застосуванню та впровадженню методів, оптимальних для досягнення ощутимого освітнього результату. Автор дає визначення та розкриває сутність поняття проєкту, проєктної діяльності; всебічно розглядає метод проєктної діяльності, визначає його переваги та ризики, розробляє схему реалізації на уроках української мови.

Ключевые слова: інтерактивне навчання, про-

ект, проєктна діяльність, метод проєктної діяльності, суб'єкти діяльності; когнітивний інтерес.

The article is devoted to the actual problem of interactive learning, development, application and implementation of methods optimal for achieving a tangible educational result. The author gives a definition and reveals the essence of the concepts of the project, the project activity; comprehensively examines the method of project activity, finds out its advantages and risks, develops a scheme for implementing the method in the Ukrainian language lessons.

Key words: interactive learning, project, project activity, method of project activity, subjects of activity; cognitive interest.

Література

1. Арванітопуло Е. Г. Педагогічні основи використання проєктної методики у навчанні іноземних мов // Теоретичні питання освіти та виховання: Зб. наук. праць. — Вип. 13. — К.: Вид. центр КДЛУ, 2000. — С. 21—23.
2. Енциклопедія освіти [Акад. пед. наук України; гол. ред. В. Г. Кремень]. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
3. Кларин М. В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках / М. В. Кларин. — М., 1994.
4. Кратасюк Л. Метод проєктів у системі особистісно орієнтованої освіти / Л. Кратасюк // Українська мова і література в школі. — 2010. — №4. — С. 10—14.
5. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е. С. Полат. — М., 1999.
6. Освітні технології: навч.-метод. посібн. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін., За ред. О. М. Пехоти. — К.: А.С.К., 2004. — 256 с.
7. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання. — К., 2007. — 144 с.
8. Садовнікова О. Метод проєктів на уроках української мови як засіб формування пізнавально-творчих умінь старшокласників / О. Садовнікова // Українська мова і література в школі. — 2007. — №4. — С. 8—13.
9. Українська мова. Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів / Новосолова В. І., Бондаренко Н. В. — К.: Педагогічна думка, 2016. — 296 с.: іл.

Literatura

1. Arvanitopulo E. H. Pedagogichni osnovy vykorystannia proektnoi metodyky u navchanni inozemnykh mov // Teoretychni pytannia osvity ta vykhovannia: Zb. nauk. prats. — Vyp. 13. — K.: Vyd. tsentr KDLU, 2000. — S. 21—23.
2. Entsyklopediia osvity [Akad. ped. nauk Ukrainy; hol. red. V. H. Kremen]. — K.: Yurinkom Inter, 2008. — 1040 s.
3. Klaryn M. V. Ynnovatsyonne modely obuchenya v zarubezhnykh pedahohycheskykh poyskakh / M. V. Klaryn. — M., 1994.
4. Kratasiuk L. Metod proektiv u systemi osobystisno oriientovanoi osvity / L. Kratasiuk // Ukrainska mova i literatura v shkoli. — 2010. — № 4. — S. 10—14.
5. Nove pedahohycheskye y ynformatsyonne tekhnolohyy v systeme obrazovanyia / Pod red. E. S. Polat. — M., 1999.
6. Osvitni tekhnolohii: navch.-metod. posibn. / O. M. Piekhoty, A. Z. Kiktenko, O. M. Liubarska ta in., Za red. O. M. Piekhoty. — K.: A.S.K., 2004. — 256 s.
7. Pometun O. I. Entsyklopediia interaktyvnoho navchannia. — K., 2007. — 144 s.
8. Sadovnikova O. Metod proektiv na urokakh ukrainskoi movy yak zasib formuvannia piznavalno-tvorchykh umin starshoklasnykiv / O. Sadovnikova // Ukrainska mova i literatura v shkoli. — 2007. — №4. — S. 8—13.
9. Ukrainska mova. Pidruchnyk dlia 8 klasu zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv / Novosolova V. I., Bondarenko N. V. — K.: Pedagogichna dumka, 2016. — 296 s.: il.